

С. С. НУЖНИЙ

*Станіслав Сергійович Нужний, асистент кафедри
Донецького національного університету*

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНТЕРЕСІВ СЕЛЯНСТВА ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ В ХОДІ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

Передумова успіху будь-яких реформ – створення їх правової бази. У цьому зв'язку цінним є досвід столипінських аграрних реформ, які увійшли в історію як радикальні. Крім того, нове законодавство, що визначає суть реформ, має бути достатньо ефективним, слугувати їх стимулом та водночас бути «вбудованим» у масив традиційного законодавства й адаптованим до соціальних інститутів. Саме столипінська аграрна реформа кардинально вплинула на світоглядні імперативи селянства, сприяла змінам у їх соціально-економічному становищі. Сьогодні перед суспільством і державою постали проблеми, аналогічні тим, які були поставлені й вирішувалися на початку ХХ століття. Причому найважливіша з них – проблема власності на землю та правове забезпечення інтересів українського народу в цих процесах – знову є одним із наріжних каменів перебудови сучасного суспільства.

Теоретичні доробки українських та зарубіжних вчених – юристів, істориків, економістів щодо столипінських реформ спонукають до подальшого дослідження різних аспектів цієї проблеми. Зокрема, земельні відносини, реформовані на початку ХХ ст. урядом П. Столипіна, і поява різних форм землекористування та землеволодіння стали об'єктом дослідження таких дореволюційних фахівців, як Л. Кассо, А. Леонтєва, І. Страховського. Класичною роботою упродовж багатьох років визнавалася монографія С. Дубровського. Низка сучасних публікацій І. Кліміна, Д. Селіхова, П. Захарченка, І. Мачуської та інших окреслюють правову регламентацію земельних відносин на українських землях в означений період¹. Тим не менш дана проблема не була предметом спеціального дослідження і потребує окремого подальшого вивчення. Виходячи з цього, метою статті є проведення системного аналізу правового забезпечення інтересів селянства в реалізації права власності на землю в ході столипінської аграрної реформи в українських губерніях Російської імперії.

Столипінська аграрна реформа 1906–1911 рр. передбачала створення нової землевпорядної системи, заснованої на хуторах і відрубках за типом капіталістичного фермерського господарства.

Здійснення чергової реформи сільського господарства зумовлювалася цілою низкою факторів:

– по-перше, законодавству про селян другої половини ХІХ – початку ХХ ст. були притаманні деякі особливості, одна з яких – непослідовність. На початковому етапі селянству були надані самоврядування і абсолютна свобода, що межувала з безконтрольністю. Потім держава почала опікуватися «сільськими обивателями» шляхом впровадження штату чиновників, які контролювали сільський побут і втручалися навіть у сімейні стосунки²;

– по-друге, тривалість процесу впровадження законів про селян у життя, поетапність і загальна повільність.

– по-третє, невідповідність законів про селян народним правовим поглядам, клановість, несвоечасність, консервативність, невизначеність та низький рівень юридичної техніки;

по-четверте, революційні події 1905–1907 рр. виявили відсутність у державі стабільної соціальної сили, здатної стати провідником урядової аграрної політики.

Вже в першій Думі (1906 р.) 104 «трудовики» (селянська фракція) висунули законопроект, який передбачав націоналізацію всієї землі та конфіскацію поміщицьких земель³. Тому нагальною потребою часу було розширення приватновласницького прошарку шляхом створення селян-власників. Але радикальні реформи вступали в протиріччя з селянським менталітетом. Як зазначала А. Єфименко, «погляд селянина на землю впливає з його погляду на працю, як на єдине, завжди визнане та справедливе джерело власності. Земля – не продукт праці людини; отже, на неї і не може бути того безумовного та природного права власності, яке має трудящийся на продукт своєї праці. Ось те корінне поняття, до якого можуть бути зведені погляди народу на земельну власність»⁴. Саме цим погляди селян Російської імперії на землю відрізнялися від понять римського приватного права, де власність є наслідком влади людини над землею і тому відокремлена від процесу аграрного праці.

Необхідно зазначити, що, з одного боку, на Правобережній Україні (Київська, Волинська та Подільська губернії) та частині Лівобережжя (Полтавська й Чернігівська губернії) столипінська аграрна реформа відповідала традиційним українським формам землеволодіння. Забезпеченість землею селян становила: до 5 дес. – на Київщині – 55,5 %, Поділлі – 78,6 %; від 5–10 дес. Відповідно – 19 %, 35 %; понад 10 дес. – 22,2 %, 9,1 %. Але, з іншого боку на півдні (Таврійська, Катеринославська та Херсонська губернії) та Харківщині, де панівною була громадська форма землеволодіння, реалізація реформи мала певні складнощі.

На Волині, починаючи з 1890-х рр., розпочалися виходи «на волоки», тобто на хутори. Першим явочним порядком хутірну систему господарювання апробував Житомирський повіт Волинської губернії⁵. У Чернігівській та Полтавській губерніях тенденція до виходу частини українських козаків на хутори спостерігалася значно раніше – ще до реформи 1861 року. У Чернігівській губернії, за даними І. Новицького, у 1859 р. із 3 673 сільських поселень хутори становили 1 793, або 48 % загальної кількості, а в Полтавській губернії – 2 625 поселень хутірною характеру із 4 518 сіл губернії⁶. Крім того, у 1865 р. 96,5 % селянських господарств у Правобережній Україні, 82 % на Полтавщині та 68 % в українських районах Чернігівщини були приватними і передавались у спадок. Ці господарства по-своєму сприймали намагання уряду реформувати поземельні та виробничі відносини, їх насамперед цікавили можливості купівлі землі, одержання кредитів тощо⁷.

У ході перебудови земельних відносин на нових засадах, що дістали у літературі назву «капіталістичні», «товарно-грошові» чи «принципи підприємництва», уряд П. Столипіна широко використав досвід господарювання саме волинських селян для популяризації хутірною землеволодіння в регіонах Росії, у тому числі й у решті українських губерній. Сюди, на Волинь, у перші роки реформи спрямовувалися організовані за державні кошти делегації селян для ознайомлення й поширення на місцях свого проживання досягнень господарств, заснованих на хутірному землеволодінні⁸.

Сплеск сільських збурень перших років ХХ ст. змінив спрямованість аграрної політики і законодавства. Маніфест від 3 листопада 1905 р. про скасування викупних платежів став юридичною підставою зміни спрямованості селянської політики. Правові акти столипінської реформи завдали серйозного удару поглядам селянства на земельні правовідносини. У ході реформи в небачених масштабах стали поширюватися думки про землю на об'єкт купівлі-продажу. Місце сукупного суб'єкта правовідносин з державою – селянської «громади» – зайняв окремих суб'єкт, що вже мав певні права й обов'язки.

Сам П. А. Столипін був глибоко переконаний, що Росія може стати вільною правовою державою лише тоді, коли селянство, тобто основна маса населення, зрозуміє цінність свободи і права. А цього можна було очікувати тільки після того, як аграрне законодавство почне давати плоди, тобто тільки тоді, коли селяни отримують елементарні права, такі, як право приватної власності на землю, і елементарну свободу як можливість самим вільно розпоряджатися своїм майном та своєю роботою⁹.

Указ 9 листопада 1906 р. «Про доповнення деяких постанов чинного закону, що стосуються селянського землеволодіння й землекористування» являв собою найважливіший захід щодо реформування села і повинен був прискорити подальший розвиток сільського господарства в масштабах всієї країни. Варто погодитися з П. Н. Зиряновим, що найбільш розробленою була та частина указу, в якій визначався порядок зміцнення у власність черезсмужного наділу¹⁰. Це було зроблено для того, щоб розколоти общинне землеволодіння зсередини, створити конфліктні ситуації, які б перешкождали перерозподілам і тим самим штучно створити передумови, що стимулювали б процес формування приватновласницьких відносин на селі¹¹.

Прямим наслідком указу 9 листопада 1906 р. став Указ від 15 листопада 1906 р. «Про видачу Селянським поземельний банком позик під заставу надільних земель, застави надільних земель». Зміцнивши надільну землю в особисту власність, селянин набував і право розпоряджатися нею, в тому числі й право застави землі¹².

15 жовтня 1908 р. за погодженням міністрів юстиції, внутрішніх справ і Головного Управління Землевпорядкування та Землеробства були видані «Тимчасові правила про виділ надільної землі до одних місць». У правилах обумовлювалось, що «найбільш досконалим типом земельного устрою є хутір, а при неможливості створення такого – суцільний для всіх польових угідь відруб, відведений особливо від корінної садиби»¹³.

Обговорення указу 9 листопада 1906 р. почалося в Третій Думі 23 листопада 1908 р., тобто через два роки після його прийняття. У цілому обговорення цього документа тривало понад півроку. Виступило 500 ораторів, не рахуючи дебатів в аграрній комісії, що передували пленарним засіданням. Промова безпартійного депутата Сторчака (мабуть, представника селянства) за своїм змістом відрізнялася від виступів інших депутатів. Цей оратор звернув увагу на значення права виходу з общини селянина вільно розпоряджатися землею, яка внаслідок його відходу стає його приватною власністю. Це особливо важливо, говорив він, для тих, хто йде з общини з наміром переїхати до Сибіру, адже можливість продати землю в Європейській Росії означає, що у такої людини буде хоча б скромний початковий капітал для роботи на новому місці. Сторчак закликав уряд до того, щоб він якомога швидше приймав потрібні заходи для усунення усіх ще існуючих в цьому напрямі обмежень. Він вказував на те, що землевласник-не селянин вільно може продати свою землю, навіть перебуваючи при цьому за кордоном. Тому несправедливо відмовляти в цьому праві селянам, які бажать переселитися до Сибіру (ст. 2753). Закон 14 червня 1910 р. складався з двох частин: про черезсмужне укріплення і про утворення хуторів і відрубів¹⁴.

Останнім великим нормативним актом столипінської земельної реформи був закон «Про землеустрій», прийнятий 29 травня 1911 року. До нього увійшли основні положення інструкцій 1909–1910 років. Новий закон встановлював, що для переходу до відрубного та хутірського господарства відтепер не потрібно попереднього зміцнення надільних земель в особисту власність. Землевпорядкування одночасно було й цим перетворенням землі у власність.

Після 1910 р. в індивідуальну власність «разобщиненого» селянства перейшло в такий спосіб від 48 % до 51,7 % земель на Поділлі, Волині та Київщині, від 34,2 % до 42 % – у Степовій та від 13,8 % до 16,5 % – у Лівобережній Україні. Загальна земельна площа хуторів і відрубів на 1 січня 1916 р. була найбільшою в

Таврійській (374 тис. десятин), Катеринославській (642 тис. десятин), Волинській (626 тис. десятин), Херсонській (614 тис. десятин) і Подільській (103 тис. десятин) губерніях¹⁵.

Крім того, за роки здійснення століпінської аграрної реформи значно зміцніла позиція великого селянського землеволодіння. Якщо в 1882–1889 рр. в Україні було 19 030 господарств з 9–15 десятинами посіву, то у 1916 р. їх стало 22 970 (більше на 20,7 %). Кількість господарств з посівною площею 25–50 десятин зросла з 1819 до 3000 (на 64,9 %), а з посівною площею 50 і більше десятин – з 298 до 660 (на 121 %). При цьому земельна площа хуторів і відрубів сягнула 3 817 838 десятин. Переважну більшість із них (80 %) було створено на землях сільських громад. Селянські господарства засівали 16,3 млн десятин землі, тоді як поміщицькі – 3,7 млн десятин. У 1905 р. в Україні налічувалось 496,4 тис. селянських господарств, які належали до категорії фермерських, тобто були пов'язані з новими, буржуазними виробничими відносинами¹⁶.

Але тим не менш існували й певні перешкоди, які заважали селянам оперативного порвати з общинами. Наріжним каменем була неможливість задоволення всіх потреб учасників процесу. Це насамперед стосувалося розподілу надільної землі між власниками та общинниками. До губернських органів влади надходило багато скарг окремих селян і общин на постанови повітових з'їздів щодо виходу селян з общини. У них зверталась увага на порушення аграрного законодавства, які стосувалися недотримання черговості виконання селянських прохань про вихід з общини, безкоштовного закріплення деякими селянами надлишків землі в тих общинах, де упродовж попередніх 24 років проводилися переділи, самовільного захоплення новоспеченими власниками кращих общинних земель, а також неправильного оформлення відповідної документації¹⁷. У Харківській губернії з 1907 р. по 1916 р. таких скарг налічувалось 231¹⁸.

Таким чином, головним підсумком століпінської реформи у сфері розвитку приватновласницьких інстинктів у селі стало посилення індивідуалізму, залучення селян особисто або у складі колективу в процес купівлі-продажу землі і «звикання» до поняття плати за землю, зміцнення впевненості в міцності володіння землею та поява заінтересованості у підвищенні продуктивності праці. Але все ж надання державою землі статусу об'єкта купівлі-продажу розкололо селянську правосвідомість. З одного боку, купівля-продаж тамувала непереборну жагу землі у селян і підтримувала традиційну форму землекористування, а з іншого, – суперечила звичайно-правовому принципу справедливості. Приватні власники землі позбавлялися захисту громади, але й держава до кінця не стала на варті їхніх інтересів. За часів реформи так і не відбулося змін у поглядах селян на землю як на товар, що, мабуть, і стало в майбутньому однією з причин жовтневих подій 1917 року.

¹ Кассо Л. А. Русское поземельное право / Кассо Л. А. – М.: Изд. И. Д. Сытина, 1906. – 368 с.; Леонтьев А. А. Крестьянское право / Леонтьев А. А. – СПб.: Тип. И. И. Иванова, 1909. – 404 с.; Страховский И. М. Крестьянский вопрос в законодательстве и законосовещательных комиссиях после 1861 года / И. М. Страховский // Крестьянский строй. Сборник статей. – СПб.: Беседа, 1905. – С. 371–455; Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века / С. М. Дубровский – М.: МГУ, 1963. – 600 с.; Климин И. И. Столыпинская аграрная реформа и становление крестьян-собственников в России / И. И. Климин – СПб.: Клио, 2002. – 348 с.; Селіхов Д. А. Аграрне законодавство царської Росії в Україні епохи капіталізму (II пол. XIX – поч. XX ст.). Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Д. А. Селіхов – Х.: Б. в., – 2002. – 20 с.; Захарченко П. П. Право власності на землю в Україні: інституалізація, правове забезпечення, особливості реалізації (середина XIX – перша чверть XX ст.): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / П. П. Захарченко. – К., 2009. – 449 с.; Мачуська І. Б. Історико-правові аспекти управління земельними ресурсами: Століпінська аграрна реформа // Міжнародна науково-практична конференція. Ключевые аспекты научной деятельности 16–30 січня 2008 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/23_SND_2008/Pravo/26568.doc.htm

² Нущий С. С. Еволюція правового статусу приватновласницьких селян українських губерній Російської імперії у пореформену добу // Наше право. – 2013. – № 12. – С. 21–31.

³ Еремін А. М. Сучасні аграрні проблеми і реформа П. А. Столыпина // Государство и право. – 1994. – № 4. – С. 84.

⁴ Ефименко А. Я. Исследования народной жизни / А. Я. Ефименко. – М.: «Русская. Типо-литография. Большая Дмитровка. Д. Шаблыкина», 1884. – С. 139. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://oldbook.megacampus.com/files/course/0491_Efimenko-Narodnaya%20zhizn-1.pdf

⁵ Захарченко П. П. Право власності на землю в Україні: інституалізація, правове забезпечення, особливості реалізації (середина XIX – перша чверть XX ст.): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / П. П. Захарченко; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2009. – С. 325.

⁶ Новицкий И. П. Сервитуты и обязательное разверстание в Юго-Западном крае / И. П. Новицкий. – К.: Ун-ская типография, 1881. – С. 28.

⁷ Сидельников С. М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С. М. Сидельников. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С. 180–182.

⁸ Захарченко П. П. Вказана праця. – С. 326.

⁹ Леонтович В. В. История либерализма в России (1762–1914). – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://propagandahistory.ru/books/Viktor-Leontovich_Istoriya-liberalizma-v-Rossii—1762-1914-17

¹⁰ Зырянов П. Н. Крестьянская община Европейской России в 1907–1914 гг. / П. Н. Зырянов. – М.: Наука, 1992. – С. 78–79.

¹¹ Вилков А. А., Николаева А. А. Российский менталитет и перспективы социал-демократии и левоцентризма в политической жизни России / А. А. Вилков, А. А. Николаева. – Саратов: Издательство «Саратовский источник», 2009. – С. 53.

¹² Полное собрание Законов Российской империи. Собрание III. – Т. XXVI. Отд. I. № 28528. – СПб., 1909. – Ст. 13.

¹³ Александровский Ю. В. Закон 14 июня 1910 г. об изменении и дополнении некоторых постановлений о крестьянском землевладении / Ю. В. Александровский. – СПб.: Тов. по изданию новых законов, 1911. – 608 с. – С. 376.

¹⁴ Леонтович В. В. Вказана праця.

¹⁵ Погребинський О. Столипінська реформа на Україні / О. Погребинський. – Б. м.: Пролетар, 1931. – 127 с.; Лось Ф. С. Україна в роки столипінської реакції; Столипінська аграрна реформа: історіографія проблеми // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту: Економічні та гуманітарні науки. – 1997. – № 6. – С. 117–120.

¹⁶ Мордвінцев В. М., Мордвінцева В. Ф. Земельна реформа Століпіна та її вплив на землеустрій в Україні (сучасний погляд на події) // Державний інформаційний бюлетень про приватизацію. – 2001. – № 11. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://intkonf.org/mordvintsev-vm-zemelna-reforma-stolipina-ta-yiyi-vpliv-na-ukrayinu/>

¹⁷ Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. 18. Оп. 1. – Спр. 1104. – 134. – Арк. 100–104.

¹⁸ ДАХО. – Ф. 18. Оп. 1. – Спр. 1104–106.

Резюме

Нужний С. С. Правове забезпечення інтересів селянства та реалізація права власності на землю в ході столипінської аграрної реформи.

У статті на базі джерел різного характеру розглянуто процес правового забезпечення інтересів селянства в реалізації права власності на землю в ході столипінської аграрної реформи в українських губерніях Російської імперії. Зроблено висновок, що надання державою землі статусу об'єкта купівлі-продажу розколело селянську правосвідомість, а інтереси селян-власників у ході реформи так і не були реалізовані повністю.

Ключові слова: столипінська аграрна реформа, українські селяни, земельна власність, інтерес, хутір, відруб, громада.

Резюме

Нужный С. С. Правовое обеспечение интересов крестьянства и реализация права собственности на землю в ходе столыпинской аграрной реформы.

В статье на базе источников разного характера рассмотрен процесс правового обеспечения интересов крестьянства в реализации права собственности на землю в ходе столыпинской аграрной реформы в украинских губерниях Российской империи. Сделан вывод, что предоставление государством земле статуса объекта купли-продажи расколело крестьянское правосознание, а интересы крестьян-собственников в ходе реформы так и не были реализованы полностью.

Ключевые слова: столыпинская аграрная реформа, украинские крестьяне, земельная собственность, интерес, хутор, отруб, община.

Summary

Nuzhny S. Legal interests of the peasantry and the realization of the right of land ownership during the stolypin agrarian reform.

The article, based on the sources of different character, is analyzed the process of legal ensure the interests peasantry in implementation of the right property in land during the stolypin agrarian reform in the Ukrainian provinces of the Russian Empire. Concluded that the provision of state land status of the object of purchase and sale split peasant of justice and the interests of peasant proprietors in the reforms have not been implemented fully.

Key words: stolypin agrarian reform, ukrainian peasants, land ownership, interest, bowery, societal.

Отримано 29.11.2013

УДК 340.11:1

М. В. ОСЯДЛА

Марія Володимирівна Осядла, аспірант Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ПРАВОВЕ ВІДОБРАЖЕННЯ СВОБОДИ В ОСНОВНИХ КОНЦЕПЦІЯХ ПРАВОРОЗУМІННЯ

Розуміння сутності свободи та права є основоположною категорією юриспруденції, яка спирається на загальне світосприйняття, уявлення про закономірності існування природи та суспільства.

У науковій літературі обґрунтовано багатоманітність визначень права та свободи, що обумовлено значною кількістю підходів до розуміння цих категорій, їх походження, взаємодії з державою, суспільством і окремою людиною, а також особливими рисами та ознаками, які покладаються в основу їх концептуального визначення.

Кожна історична епоха характеризується наявністю особливого розуміння права та аналізом взаємозв'язку права й свободи, що є одвічною проблемою соціального самовизначення людства. Філософи, правознавці, політичні і релігійні діячі усіх часів прагнули визначити витoki права, з'ясувати його природу. Ще з античних часів значна увага була сконцентрована на питаннях свободи, права та закону, однак лише в епоху пізнього Середньовіччя і в Новий час ці категорії стали самостійними об'єктами дослідження, здебільшого в контексті вчення про природне право.

© М. В. Осядла, 2013